

УДК 911.5

Г. Денисик, д-р геогр. наук, проф.,
О. Антонюк, канд. геогр. наук
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця

НАУКОВЕ І ПРИКЛАДНЕ ЗНАЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ

Значення белігеративних ландшафтів недостатньо оцінено в Україні: немає чітко розробленої структури, класифікації, районування белігеративних ландшафтів; на відміну від інших класів антропогенних ландшафтів, не визначена їх роль та місце у сучасній ландшафтній структурі України і окремих регіонів; недооцінене комплексне значення белігеративних ландшафтів як історико-культурної і природної спадщини. Віднедавна активізувалися процеси форсованого наступу на природні, історичні та культурні пам'ятки, що проявляється у безконтрольній зміні статусу і власності земельного фонду, пам'яток і заповідних територій всіх видів і типів та ін. Якщо такі тенденції зберігатимуться й надалі – це стане реальним викликом науці та суспільним потребам. Ризик у тому, що здебільшого археологічні, історичні, культурні, а часто й природні пам'ятки займають невеликі площі і їх легко знищити. Відновити неможливо. Дослідження белігеративних ландшафтів як історичної та природної спадщини показує, що їх не можна вивчати окремо, бо вони упродовж століть і, навіть, тисячоліть адаптувалися до навколишніх ландшафтів, стали частинами інших ландшафтних комплексів. Більшість площ наявних та проєктованих заповідних територій та об'єктів України й, особливо Поділля, мають складне багатоетапне антропогенне походження. Антропогенні ландшафти, у тому числі і белігеративні, за сучасними підходами, є самодостатніми і значимими пам'ятками, утвореними в результаті складної взаємодії природних та суспільно-історичних чинників.

Проблеми комплексного підходу до заповідання белігеративних ландшафтів пов'язані з недостатньою вивченістю природної та культурної спадщини, зокрема й белігеративних ландшафтів як комплексних пам'яток; неузгодженістю та ізолюваністю археологічних, історичних, географічних, ландшафтознавчих, екологічних та інших досліджень не лише окремих, відповідно до наук, об'єктів, але й, інколи, одного й того ж об'єкту різними науками; недосконалістю правової бази. Разом це призводить до того, що й на початку XXI ст. кургани, оборонні вали та інші белігеративні ландшафтні комплекси науковцями розглядаються як історичні або воєнні об'єкти і лише зрідка як своєрідні антропогенні ландшафтні комплекси.

Сучасні підходи до збереження белігеративних ландшафтів мають базуватися на двох основних принципах: неподільності природної та культурної спадщини та їх просторового суміщення.

Ключові слова: белігеративні ландшафти, історико-культурна спадщина, природна спадщина, неподільність природної та культурної спадщини, просторове суміщення, заповідання, збереження.

Постановка проблеми. На початку XXI століття белегеративні ландшафти недостатньо вивчені ландшафтознавцями. Процес пізнання белегеративних ландшафтів складний і поки-що слабо відпрацьований науковцями. Складність не лише в самій структурі белегеративних ландшафтів, можливостях їх класифікації, але й у необхідності проведення сумісних польових досліджень та консультацій з археологами, істориками, військовими та іншими фахівцями. Проблемним є питання охорони і заповідання белегеративних ландшафтів, що пов'язано із недооцінкою їх значення для науки і довготривалим ставленням до них як до «ландшафтів без майбутнього».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями оборонних споруд здавна займаються історики, археологи, військові, народознавці, навіть ґрунтознавці, біологи і зоологи. Ця тенденція зберігається й тепер. З географів на ландшафтні комплекси воєнного походження вперше звернув увагу Ф.М. Мільков [1]. В Україні дослідження белегеративних ландшафтів Поділля, а потім і Правобережної України розпочали географи Вінницького педуніверситету [2,3]. У результаті проведених досліджень у 90-х роках XX ст. була частково розроблена класифікація белегеративних ландшафтів, порушено питання їх раціонального використання та охорони. Однак, це були лише фрагментарні дослідження, які не дають можливості всебічно пізнати белегеративні ландшафти, особливо на регіональному рівні й, відповідно, розробити заходи з їх оптимізації [4]. Сучасні дослідження белегеративних ландшафтів проводяться науковцями переважно на геокомпонентному рівні [5, 6]. Комплексних досліджень, які б уможливили оптимізацію і збереження цілісних белегеративних ландшафтів по сьогодні немає.

Мета дослідження: запропонувати й обґрунтувати опорні принципи комплексного дослідження і збереження белегеративних ландшафтів Поділля.

Викладення основного матеріалу дослідження. Передумови сучасної актуалізації ідей комплексного вивчення й охорони природного та культурного надбання пов'язані з появою та розвитком нових чинників, процесів та явищ, а також тенденцій у сучасному суспільному житті. Серед них особливо виокремлюються процеси форсованого наступу на природні, історичні та культурні пам'ятки, що проявляється у безконтрольній зміні статусу і власності земельного фонду, пам'яток і заповідних територій всіх видів і типів та ін. Якщо такі тенденції зберігатимуться й надалі – це стане реальним викликом науці та суспільним потребам. Ризик у тому, що здебільшого археологічні, історичні, культурні, а часто й природні пам'ятки займають невеликі площі і їх легко знищити. Відновити неможливо. Дослідження белегеративних ландшафтів як історичної та природної спадщини показує, що їх не можна вивчати окремо, бо вони упродовж століть і, навіть, тисячоліть адаптувалися до навколишніх ландшафтів, стали частинами інших ландшафтних комплексів.

У роботах фахівців різних галузей наук, які так чи інакше розглядають белегеративні ландшафти (історики, археологі, військові) зустрічаються різні визначення одних і тих самих об'єктів.

В основі більшості термінів поняття фортифікація (від пізньолат. *fortificatio* – укріплення, від лат. *fortis* – міцний, сильний і *facio* – роблю), що у більшості словників має два тлумачення: 1 – військово-стратегічна наука, що розробляє теоретичні основи і практичні способи захисту військ, населення і об'єктів тилу від дії засобів ураження шляхом будівництва і використання укріплень; 2 – оборонні укріплення, споруди, створені з тією ж метою.

Серед таких:

- воєнно-фортифікаційні. Цей термін доцільно використовувати, але для позначення не всіх ландшафтних комплексів воєнного походження, а лише тих, що були створені в процесі будівництва фортифікаційних споруд – оборонних валів і ровів, оборонних ліній, окопів і траншей тощо;

- військово-фортифікаційні. Частіше вживаний серед військових фахівців і має більш широке значення, ніж термін воєнно-фортифікаційні ландшафти. Однак і він не охоплює всі белегеративні ландшафти, а лише ті з них, що були створені при наявності військ і військовими. Між тим, значна частина цих ландшафтних комплексів, наявна до цього часу, – протитанкові рови, ескарпи – була створена цивільним населенням або в процесі випробувань тієї чи іншої зброї – вирви від атомних бомб, кільцеподібні заглибини на поверхні землі, що утворилися в результаті підземних випробувань тощо;

- інженерно-військові. Цей термін найбільше придатний для позначення лише сучасних активно функціонуючих белегеративних ландшафтних комплексів – воєнних полігонів, складських комплексів воєнної техніки і військових частин та інших.

Ці терміни, як ми бачимо, акцентують увагу на самих об'єктах та їх функціях, а не на особливостях перетворення ландшафтів під впливом специфічної (військової) діяльності людини.

У 1974 році засновник антропогенного ландшафтознавства Ф.М. Мільков запропонував усі ландшафтні комплекси воєнного походження об'єднати в особливий клас антропогенних ландшафтів під загальною назвою *белегеративні (від латинського beligerо – вести війну) ландшафти* [11]. Ця назва виявилась вдалою і зараз є найбільш вживаною. Вдалою тому, що під назвою (терміном) «*белегеративний ландшафт*», «*белегеративний ландшафтний комплекс*» можна розуміти будь-які ландшафтні комплекси воєнного походження незалежно від їх способу створення, віку та особливостей сучасного функціонування. Є й інші терміни, якими науковці, не завжди аналізуючи їх суть, узагальнено називають ландшафтні комплекси воєнного походження.

Сучасні підходи до збереження белегеративних ландшафтів мають базуватися на двох основних принципах: неподільності природної та культурної спадщини та їх просторового суміщення.

Неподільність природної та культурної спадщини. На перший погляд, поняття «культурна спадщина» щодо белегеративних ландшафтів може видатись некоректним, але це не так. Не тільки белегеративні, селітебні, сільськогосподарські та інші антропогенні ландшафти, але й більшість площ наявних та проєктованих заповідних територій та об'єктів України й, особливо Поділля, мають складне багатоетапне антропогенне походження. Антропогенні ландшафти, за сучасними вітчизняними та європейськими підходами, є самодостатніми і значимими пам'ятками, утвореними в результаті складної взаємодії природних та суспільно-історичних чинників. У більшості регіонів України, й Поділля зокрема, вони є фоновими або настільки «вписаними» в натуральні ландшафти, що їх інколи й важко виокремити. Типологія та ідентифікація різночасових антропогенних ландшафтів – одне з найактуальніших завдань вітчизняних історико-археологічних та ландшафтно-екологічних досліджень. Зараз теоретичне та методичне відставання від європейського та світового досвіду і самої ідеології збереження спадщини тут різке. Це зумовлено, на наш погляд, двома чинниками:

- недостатньою вивченістю природної та культурної спадщини, зокрема й белігеративних ландшафтів як комплексних пам'яток;

- неузгодженістю та ізольованістю археологічних, історичних, географічних, ландшафтознавчих, екологічних та інших досліджень не лише окремих, відповідно до наук, об'єктів, але й, інколи, одного й того ж об'єкту різними науками, що не дає можливості пізнати їх комплексно. Разом це призводить до того, що й на початку XXI ст. кургани, оборонні вали та інші белігеративні ландшафтні комплекси науковцями розглядаються лише як історичні або воєнні об'єкти і лише зрідка як своєрідні антропогенні ландшафтні комплекси. Однак, наявність в Україні ландшафтознавчих шкіл (Київський, Львівський, Таврійський університети, Інститут географії НАН України), зокрема й антропогенного ландшафтознавства (Вінницький педуніверситет), палеоландшафтознавства (Інститут географії НАН України) та ландшафтно-екології (Київський, Львівський, Чернівецький та Харківський університети), матеріали досліджень котрих часто є результатом пізнання історико-археологічних, а також і белігеративних об'єктів, дає можливість зробити висновок про сумісність у майбутньому дослідження природної та культурної спадщини.

На даний час загальноновизнаним є твердження, що заперечує наявність «чистих» археологічних, історико-культурних, воєнних, гуманітарних чи антропогенних пам'яток. Будь-яка така пам'ятка містить компоненти природного середовища, з них складається фізично і є геобіотом. Коли вона гине, знищується історико-археологічна пам'ятка, знищується ландшафтний комплекс, загалом зникає або переходить в інший стан природно-історичний утвір. Зокрема, це може бути гора або останець з городищем чи фортецею на них; курган або могильник на підвищенні, оборонний вал на схилі балки тощо.

Варто врахувати, що сотні й тисячі пам'яток культурної спадщини, значну частку яких складають й белігеративні, є складними за походженням антропогенними ландшафтними комплексами. Часто вони зберігають основний обсяг інформації про давні суспільні організми з відповідним організованим довкіллям [7]. Таким чином, йдеться про взаємозв'язки та співвідношення між сучасними та антропогенними ландшафтами минулого. Для України, й Поділля також, це має особливе значення, бо тут вже давно не залишилось натуральних ландшафтів, про минуле можна дізнатися лише через пізнання наявних зараз історичних ландшафтів, зокрема й белігеративних. Белігеративні ландшафти часто зустрічаються і в межах наявних та будуть в проєктованих національних заповідних територіях різного масштабу та підпорядкування. На Поділлі вони є в складі НПП «Подільські товтри», НПП «Дністровський каньйон», в заповідниках та заказниках. Цей антропогенний (у нашому випадку белігеративний) компонент в історії формування та структурі подібних територій не зменшує, а лише підвищує наукову та охоронну значимість заповідних об'єктів. Будь-які серйозні дослідження белігеративних ландшафтних комплексів певної території, зокрема й заповідної, є підґрунтям для науково вірогідного відновлення історії їх розвитку та аргументованої охорони. У цьому контексті неабияке значення має територіальний чинник, тобто просторове суміщення.

Просторове суміщення є визначальним в ідеї неподільності природного і культурного надбання як загалом, так і на рівні окремих об'єктів. Комплексні за складом і походженням територіальні об'єкти збереження вимагають комплексних міждисциплінарних досліджень, відповідної комплексної охорони, організації

менеджменту, рекреаційного, туристичного, навчального та наукового використання, побудованих за територіальним принципом. «Змієві» вали, що простягаються майже на 1000 км на півдні Київської області досліджували й досліджують археологи, історики, військові фахівці, інженери-будівельники, архітектори, географи, біологи, ботаніки, ландшафтознавці, фізики та екологи, краєзнавці й місцеві жителі. На перший погляд непримітні, «Змієві» вали насправді складні – інженерні споруди, які дали можливість реконструювати не лише історичні події, пов'язані з ними, але й тодішні природні умови та ландшафти [8]. Це ще раз підтверджує те, що уже зараз, поки не пізно, є необхідність у розробці комплексної моделі та принципів організації й функціонування територіально і структурно єдиної мережі охорони пам'яток природної і культурної спадщини. Стосовно белігеративних ландшафтних комплексів – курганів, валів, городищ, фортець, ровів та інших – зараз найбільш важливою є проблема здійснення суцільного обстеження території України й Поділля з метою їх виявлення та паспортизації, створення новітніх за формою і змістом, поповнюваних різнорівневих реєстрів і баз даних. Обов'язковим є й картографування белігеративних ландшафтів, їх точна прив'язка на місцевості. Невипадково белігеративні ландшафти називають «ландшафтами без майбутнього». З кожним роком їх стає все менше, а це призводить до втрати значного масиву інформації про минуле будь-якого регіону України, зокрема й Поділля.

На часі також розробка класифікації комплексних об'єктів та територій з оцінкою ступеня значимості в них як природних, так і антропогенних ландшафтних комплексів та об'єктів. З антропогенних поки що враховують лише найбільш значимі та відомі об'єкти і дуже рідко у структурі комплексних пам'яток спадщини є белігеративні ландшафтні комплекси.

Поряд з комплексним, не менше значення белігеративних ландшафтів і для пізнання окремих геокомпонентів, зокрема їх еволюції. Яскравим прикладом у цьому аспекті є дослідження ґрунтів («ґрунт-пам'ять»), що поховані під белігеративними ландшафтними комплексами, та ґрунтів, що упродовж існування сформувалися на них. Такий порівняльний аналіз проводився низкою авторів [8, 3, 9, 7]. Окремі з цих аналізів стосуються й белігеративних ландшафтів Поділля та їх ґрунтів [3, 6].

У правовому полі позитивним є приєднання України до Європейської ландшафтної конвенції та прийняття Верховною Радою України у 2012 році Закону «Про ландшафти», де одним із завдань декларується збереження різноманітності ландшафтів, природної, культурної, історичної та археологічної спадщини з урахуванням економічних і соціальних потреб суспільства, а також принципів сталого (збалансованого) розвитку [10]. Закон передбачає, що відносини у сфері збалансованого використання ландшафтів в Україні регулюються законами України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд України», «Про охорону земель», «Про охорону культурної спадщини», «Про генеральну схему планування території України», «Про архітектурну діяльність», «Про основи містобудування», «Про планування і забудову територій», Водним, Земельним, Лісовим кодексами України, цим законом, іншими нормативно-правовими актами [10]. Для дієвого впровадження цього закону потрібно узгодження нормативно-правової бази. Застосування комплексного підходу до збереження ландшафтів, формування та впровадження ландшафтної політики в Україні дасть можливість об'єднати зусилля науковців, направлені на дослідження і збереження ландшафтів.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Белігеративні ландшафти є самодостатніми і значимими пам'ятками, утвореними в результаті складної взаємодії природних та суспільно-історичних чинників. Ці пам'ятки мають комплексне значення для науки. Вони концентрують у собі історію певних періодів розвитку суспільства і відображають особливості формування сучасних природних умов конкретних регіонів, виступають як археологічні, історичні і культурні цінності мають суспільно-виховне значення. Отже, дослідження, подальша оптимізація і охорона белігеративних ландшафтів має здійснюватися на засадах комплексності, неподільності природної та культурної спадщини та їх просторового суміщення.

Список використаних джерел

1. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков – М. : Мысль, 1973. – 222 с.
2. Воловик В.М. Тафальні ландшафти // Ландшафт як основа науки / В.М. Воловик. – Вінниця : Гіпаніс, 200. – С. 197–199.

3. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисюк – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.

4. Антонюк О.О. Структура белігеративних ландшафтів Поділля / О.О. Антонюк // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2015. – Вип. 27, № 1–2. – Вінниця, 2015. – С. 72–81.

5. Дмитрук Ю.М. Грунти Троянових валів: еволюційний та еколого-генетичний аналіз / Ю.М. Дмитрук, Ж.М. Матвішина, І.І. Слюсарчук. – Чернівці : «Рута», 2008. – 228 с.

6. Трофимов С.Я. Состав и свойства органического вещества почв древних славянских поселений лесной зоны / С.Я. Трофимов, О.С. Якименко и др. // Почвоведение. – 2004. – № 9. – С. 1057–1066.

7. Томашевський А.П. Комплексне збереження історико-археологічної та природної спадщини: територіальний імператив / А.П. Томашевський // Екологічний вісник, 2004. – № 6. – С. 2–5.

8. Бугай А.С. Один из древних оборонительных рубежей на территории Киевщины / А.С. Бугай // Украинский исторический журнал, 1971. – № 7. – С. 112–120.

9. Мильков Ф.Н. Рукотворные ландшафты / Ф.Н. Мильков — М. : Мысль, 1978 – 86 с.

10. Результат розгляду проекту Закону України «Про ландшафти» / Офіційний сайт Верховної Ради України [Електр. ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/z_pd_list_n?zn=5198

Надійшла до редколегії 31.08.16

Г. Денисюк, д-р геогр. наук, проф.,
О. Антонюк, канд. геогр. наук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця

НАУЧНОЕ И ПРИКЛАДНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ БЕЛЛИГЕРАТИВНЫХ ЛАНДШАФТОВ

Значение беллигеративных ландшафтов недостаточно оценено в Украине. Нет чётко разработанной структуры, классификации, районирования беллигеративных ландшафтов. В отличие от других классов антропогенных ландшафтов, не определена их роль и место в современной ландшафтной структуре Украины и отдельных регионов. Недооценено комплексное значение беллигеративных ландшафтов как историко-культурного и природного наследия. Мы теряем археологические, исторические, культурные, природные достопримечательности именно из-за отсутствия комплексного (ландшафтного) подхода в заповедании. Исследование беллигеративных ландшафтов как исторического и природного наследия показывает, что их нельзя изучать отдельно, потому что они на протяжении веков и даже тысячелетий адаптировались к окружающим ландшафтам, стали частью других ландшафтных комплексов. Большинство площадей именуемых и проектируемых заповедных территорий и объектов Украины и, особенно Подолья, имеют сложное многоэтапное антропогенное происхождение. Антропогенные ландшафты, в том числе и беллигеративные, по современным подходам, являются самостоятельными и значимыми памятниками, созданными в результате сложного взаимодействия природных и общественно-исторических факторов.

Проблемы оптимизации беллигеративных ландшафтов связаны с недостаточной изученностью природного и культурного наследия, в том числе беллигеративных ландшафтов как комплексных памятников; несогласованностью и изолированностью археологических, исторических, географических, ландшафтных, экологических и других исследований в отдельных, согласно наук, объектов, но и, иногда, одного и того же объекта различными науками; несовершенством правовой базы. Все это приводит к тому, что и в начале XXI века, курганы, оборонительные валы и другие беллигеративные ландшафтные комплексы учёными рассматриваются только как исторические или военные объекты и лишь изредка как своеобразные антропогенные ландшафтные комплексы.

Современные подходы к сохранению и оптимизации беллигеративных ландшафтов должны базироваться на двух основных принципах: неделимости природного и культурного наследия и их пространственного совмещения.

Ключевые слова: беллигеративные ландшафты, историко-культурное наследие, природное наследие, неделимость природного и культурного наследия, пространственное совмещение, заповедание, охрана.

H. Denysyk, Doctor of Science in Geography, Professor,
O. Antoniuk, PhD in Geography
Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University of Vinnytsia, Vinnytsia

SCIENTIFIC AND APPLIED GEOGRAPHICAL IMPORTANCE OF THE FORTIFICATION LANDSCAPES RESEARCH

Importance of fortification landscapes is insufficiently appreciated in Ukraine. There is no clearly defined structure, classification, zoning of fortification landscapes. Unlike other classes of anthropogenic landscapes is not defined their role and place in the modern landscape structure and certain regions of Ukraine. Underestimated importance of fortification complex landscape as a historical and cultural and natural heritage. Recently, the intensive processes of offensive forced towards natural, historical and cultural monuments has been activated, manifesting uncontrolled change in the status and ownership of the land fund, monuments and protected areas of all kinds and types, and others. If these trends continue to be stored - it will be a real challenge to science and social needs. The risk is that mostly archaeological, historical, cultural and natural attractions often occupy a small area and easy to destroy. To restore them is impossible.

Fortification landscapes research as historical and natural heritage shows that they cannot be studied separately, because they are for centuries and even millennia have adapted to the surrounding landscape, have become parts of other landscapes. Most areas of existing and planned protected areas and sites of Ukraine and, especially Podlyla, have a complex multi-stage anthropogenic origin. Anthropogenic landscapes, including fortification landscapes by modern approaches are self-sufficient and significant monuments, formed as a result of a complex interaction of natural and socio-historical factors.

Problems integrated approach to fortification landscape conservation related to insufficient study of natural and cultural heritage, including fortification landscapes as a complex of monuments; inconsistency and isolation of archaeological, historical, geographical, landscape, environmental and other studies not only the individual, according to science, objects, but sometimes one and the same object in different sciences; imperfect legal framework. However, this leads to the fact that at the beginning of XXI century mounds, mounts and other fortification landscape complexes have been considered by scientists only as historical or military objectives, and only occasionally as a kind of man-made landscape complexes.

Current approaches to the conservation of fortification landscapes should be based on two main principles: indivisibility of natural and cultural heritage and their spatial alignment.

Keywords: fortification landscapes, historical and cultural heritage, natural heritage, the inseparability of natural and cultural heritage, spatial alignment, conservation, preservation.